

"KELAJAK TEXNOLOGIYALARI VA SUN'IY INTELLEKT"
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

UZBEKISTAN'S EDUCATION SYSTEM DURING THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR: PROBLEMS, ADAPTATION MECHANISMS, AND ORGANIZATIONAL CHANGES

Dinora To'xmakova

History Teacher at General Secondary School No. 114

E-mail: dtukhmakova@gmail.com

Abstract

The paper examines the reorganization of Uzbekistan's education system under wartime conditions from 1941 to 1945 using historical-comparative and problem-chronological methods. It focuses on teacher shortages, insufficient school premises and learning materials, the integration of evacuated children and academic institutions, and the adaptation of curricula to home-front needs. The findings show that multi-shift schooling, short-term teacher training, staff redeployment, and the expansion of vocational education functioned as emergency adaptation mechanisms rather than as a long-term reform. These measures preserved educational continuity but did not fully resolve problems of quality, attendance, and regional inequality.

Keywords

Second World War, Uzbekistan, education system, public education, schools, teachers, evacuation, vocational education, institutional adaptation.

**IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMI:
MUAMMOLAR, MOSLASHUV MEXANIZMLARI VA TASHKILIIY
O'ZGARISHLAR**

Dinora To'xmakova

114-umumiy o'rta ta'lim maktabining tarix fani o'qituvchisi

E-mail: dtukhmakova@gmail.com

“KELAJAK TEKNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Annotatsiya. Tezisda 1941–1945-yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimining urush sharoitida qayta tashkil etilishi tarixiy-qiyosiy va muammoviy-xronologik metodlar asosida tahlil qilinadi. Pedagog kadrlar tanqisligi, maktab binolari va o‘quv vositalari yetishmasligi, evakuatsiya qilingan bolalar hamda ilmiy-ta’lim muassasalarini qabul qilish, o‘quv mazmunining front orti ehtiyojlariga moslashtirilishi asosiy yo‘nalishlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Natijada ko‘p smenali ta’lim, qisqa muddatli pedagogik tayyorlov, kadrlarni qayta safarbar etish va kasbiy ta’limni kuchaytirish uzoq muddatli islohotdan ko‘ra favqulodda moslashuv mexanizmlari bo‘lgani asoslanadi. Ushbu choralar ta’lim uzluksizligini saqlagan bo‘lsa-da, sifat, davomad va hududiy tafovutlar bilan bog‘liq muammolarni to‘liq bartaraf eta olmagan.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi jahon urushi, O‘zbekiston, ta’lim tizimi, xalq maorifi, maktab, pedagog kadrlar, evakuatsiya, kasbiy ta’lim, tashkiliy moslashuv.

Аннотация. В тезисе на основе историко-сравнительного и проблемно-хронологического методов анализируется реорганизация системы образования Узбекистана в условиях войны в 1941–1945 годах. Рассматриваются дефицит педагогических кадров, нехватка школьных зданий и учебных средств, прием эвакуированных детей и научно-образовательных учреждений, а также адаптация содержания обучения к потребностям тыла. Обосновано, что многосменное обучение, краткосрочная подготовка учителей, перераспределение кадров и усиление профессионального образования являлись механизмами экстренной адаптации, а не долгосрочной реформой. Эти меры обеспечили непрерывность обучения, но не устранили полностью проблемы качества, посещаемости и территориальных различий.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Узбекистан, система образования, народное образование, школа, педагогические кадры, эвакуация, профессиональное образование, организационная адаптация.

“KELAJAK TEXNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini keskin o‘zgartirdi. 1941-yil iyunidan boshlab sovet hududida harbiy harakatlarning kengayishi respublika resurslarini front ehtiyojlariga bo‘ysundirdi. Bu jarayonda ta’lim tizimi ikki qarama-qarshi vazifani bir vaqtda bajarishi lozim edi: bolalar va yoshlarning o‘qishini uzluksiz davom ettirish hamda sanoat, qishloq xo‘jaligi, tibbiyot va mudofaa uchun zarur kadrlarni tezkor tayyorlash. O‘qituvchilarning safarbar etilishi, binolarning hospital va harbiy muassasalarga berilishi, darslik hamda o‘quv qurollari taqchilligi bu vazifalarni yanada murakkablashtirdi [1, 93–100-b.; 8, 490–494-b.].

Mavzuga oid dastlabki maxsus tadqiqotlarda urush yillaridagi xalq maorifi va maktab tizimining tashkiliy faoliyati batafsil yoritilgan [2; 5]. Mustaqillik davri tadqiqotlari esa sovet davri hisobotlarini tanqidiy baholash, ta’limdagi hududiy tafovutlar, majburiy mehnat va mafkuraviy yo‘naltirishning oqibatlarini aniqlash imkonini berdi [1; 4]. Shunga qaramay, urush davri ta’limini faqat inqiroz yoki faqat qahramonona safarbarlik sifatida talqin qilish hodisaning murakkabligini to‘liq ochmaydi. Uni resurslar keskin qisqargan sharoitda institutlarning qanday saqlangani va qayta vazifalantirilgani nuqtayi nazaridan o‘rganish muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi 1941–1945-yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimida yuzaga kelgan asosiy muammolarni, ularga javoban qo‘llangan moslashuv mexanizmlarini va tashkiliy o‘zgarishlarning natijalarini tahlil qilishdan iborat. Tezisning ilmiy yondashuvi urush davridagi o‘zgarishlarni to‘rtta o‘zaro bog‘liq yo‘nalish — resurslarni qayta taqsimlash, ta’lim jadvalini moslashtirish, pedagog kadrlar o‘rnini to‘ldirish va o‘quv mazmunini amaliy ehtiyojlarga yo‘naltirish — asosida izohlash bilan belgilanadi.

TADDIQOT METODOLOGIYASI VA MANBALARI

Tadqiqot tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga tayangan holda olib borildi. Tarixiy-qiyosiy metod urushgacha bo‘lgan ko‘rsatkichlar bilan 1941–1945-yillardagi

“KELAJAK TEKNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

holatni solishtirishga, muammoviy-xronologik metod esa kadrlar, moddiy ta’minot, evakuatsiya va o‘quv mazmunidagi o‘zgarishlarni ketma-ket tahlil qilishga xizmat qildi. Tizimli tahlil umumta’lim maktablari, pedagogika bilim yurtlari, texnikumlar va oliy ta’lim muassasalarini yagona kadrlar tayyorlash tizimining bo‘g‘inlari sifatida ko‘rish imkonini berdi. Manba bazasini nashr etilgan hujjatlar to‘plamlari, tarixiy-statistik ma’lumotlar, maxsus monografiyalar va zamonaviy ilmiy maqolalar tashkil etdi. Sovet davri nashrlaridagi mafkuraviy baholar va yutuqlarni bo‘rttirish ehtimoli hisobga olinib, ma’lumotlar turli tadqiqotlar bilan o‘zaro solishtirildi [2; 6; 7].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ta’lim tarmog‘ining qisqarishi va moddiy taqchillik. Urushning dastlabki bosqichida maktab tarmog‘i hamda o‘quvchilar kontingenti sezilarli qisqardi. Tadqiqotlarda urush yillarida maktablar soni 4 797 tadan 4 470 taga, o‘quvchilar soni esa 1 223 369 nafardan 895 975 nafarga tushgani qayd etiladi [3, 94-b.]. Taxminan 180 ta maktab binosining mudofaa ehtiyojlariga ajratilishi va 1942/1943-o‘quv yilida qariyb 200 ta boshlang‘ich maktabning ish boshlay olmaganini moddiy inqiroz ko‘lamini ko‘rsatadi [6, 127-b.]. Bunday sharoitda maktablarni birlashtirish, mavjud binolardan navbat bilan foydalanish, darslarni ikki yoki uch smenada o‘tkazish hamda ayrim dasturlarni qisqartirish keng qo‘llandi. Demak, tarmoq to‘liq to‘xtamadi, biroq uning faoliyati kamroq bino va vosita bilan ko‘proq o‘quvchini qamrab olish zaruratiga bo‘ysundi.

Moddiy yetishmovchilik faqat bino masalasi bilan cheklanmagan. Isitish vositalari, parta, daftar, qog‘oz va darsliklarning kamligi darslarning muntazamligi hamda sifatiga ta’sir ko‘rsatdi. Bir darslikdan bir nechta o‘quvchining foydalanishi, qish oylarida mashg‘ulotlarning qisqarishi va sinflarning haddan tashqari to‘lishi pedagogik jarayonni murakkablashtirdi [2, 99–100-b.]. Shu sababli urush davridagi ta’lim uzluksizligini

“KELAJAK TEKNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

faqat maktablarning ochiq qolishi bilan emas, real o‘quv sharoiti va bilim sifati bilan birga baholash zarur.

Pedagog kadrlar tanqisligi va o‘rnini to‘ldirish siyosati. O‘qituvchilarning frontga, sanoat va boshqaruv ishlariga jalb qilinishi ayniqsa qishloq maktablarida mutaxassislar tanqisligini kuchaytirdi. Muammoni yumshatish uchun xotin-qizlar, nafaqadagi pedagoglar, pedagogika bilim yurtlari talabalari va qisqa muddatli kurs bitiruvchilari ishga jalb etildi. 1941–1943-yillarda qisqa muddatli kurslarda 16 mingga yaqin o‘qituvchi tayyorlangani qayd etiladi [6, 128-b.]. Mazkur yechim maktablarning yopilib ketishini chekladi, ammo tezkor tayyorlangan kadrlarning kasbiy saviyasi bir xil bo‘lmagani sababli ta’lim sifati bo‘yicha yangi tavakkallarni yuzaga keltirdi.

Kadrlar tarkibidagi o‘zgarish xotin-qizlarning ta’lim va jamoat hayotidagi ishtirokini kengaytirdi. Biroq bu jarayonni faqat ijobiy gender siljishi sifatida baholash yetarli emas: ayol pedagoglar o‘qituvchilik bilan bir qatorda ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi va ijtimoiy yordam ishlarida ham qatnashgan. Natijada ularning mehnat yuklamasi ortgan, ta’lim sifati esa hududlar va fanlar bo‘yicha notekis bo‘lib qolgan.

Evakuatsiya va ta’lim muhitining kengayishi. O‘zbekiston janglar kechayotgan hududlardan ko‘chirilgan bolalar, pedagoglar, olimlar va ayrim ta’lim muassasalarini qabul qildi. Evakuatsiya qilingan bolalarni maktablarga joylashtirish o‘quvchilar sonini oshirib, sinfxona, yotoqxona va pedagoglarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Til va dasturdagi farqlar hamda ruhiy-ijtimoiy moslashuv muammolari ta’limni tashkil etishni qiyinlashtirdi [2, 99–100-b.]. Shu bilan birga, ko‘chirib keltirilgan professor-o‘qituvchilar mahalliy oliy ta’limda yangi kurslar o‘qidi, ilmiy tadqiqotlarni davom ettirdi va mahalliy ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga ko‘maklashdi [1, 95–100-b.]. Evakuatsiya shu bois bir vaqtning o‘zida ham tizimga qo‘shimcha yuk, ham intellektual resurs olib kirgan ikki yoqlama jarayon edi.

“KELAJAK TEKNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

O‘quv mazmunining qayta yo‘naltirilishi. Urush sharoitida maktab ta’limi umumiy bilim berish bilan birga harbiy-jismoniy tayyorgarlik, sanitariya, birinchi tibbiy yordam va amaliy mehnat ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirildi. O‘quvchilar hosil yig‘ish, dorivor o‘simlik va ikkilamchi xomashyo to‘plash, gospitallarga hamda frontdagi askarlar oilalariga yordam ko‘rsatishga jalb etildi [6, 127–128-b.]. Bu faoliyatlar urush davri ehtiyojlariga javob bergan bo‘lsa-da, ayniqsa qishloq joylarda davomadning pasayishi va o‘quv vaqtining qisqarishiga olib keldi. Bundan tashqari, ta’lim mazmuni sovet davlatining mafkuraviy vazifalariga bo‘ysundirilib, vatanparvarlik, intizom va jamoaviy mas’uliyat siyosiy talqin bilan berildi [4, 1–11-b.].

1943-yilda 8–15 yoshli bolalarni hisobga olish va majburiy ta’limga qayta jalb etishga qaratilgan choralar, 1944/1945-o‘quv yilidan ayrim sinflarda bitiruv imtihonlari hamda yetuklik attestatini joriy etish ta’limni me‘yorlashtirishga urinish bo‘ldi [6, 127–128-b.]. Bu qarorlar urushning keyingi bosqichida tizim favqulodda saqlab qolish rejimidan nazorat va sifat mezonlarini qayta tiklash bosqichiga o‘ta boshlaganini ko‘rsatadi.

Kasbiy va oliy ta’limning front orti ehtiyojlariga moslashuvi. Ko‘chirilgan sanoat korxonalari texnik, muhandis, tibbiyot xodimi va malakali ishchilarga talabni oshirdi. Shu sababli hunar maktablari, fabrika-zavod ta’limi muassasalari, texnikumlar va oliy o‘quv yurtlarida o‘qish muddatlari hamda dasturlar amaliy ehtiyojlarga moslashtirildi. Ayrim oliy ta’lim muassasalari vaqtincha birlashtirildi, bo‘shagan binolar boshqa maqsadlarda foydalanildi, tibbiyot, muhandislik, qishloq xo‘jaligi va pedagogika yo‘nalishlariga ustuvorlik berildi [1, 100–108-b.; 7]. Natijada ta’lim va ishlab chiqarish o‘rtasidagi aloqa kuchaydi, biroq fundamental tayyorgarlikning qisqarishi va talabalarning qo‘shimcha mehnatga jalb etilishi o‘quv sifatiga bosim o‘tkazdi.

“KELAJAK TEKNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Tahlil natijasida urush davri ta’lim tizimining moslashuvi to’rtta asosiy mexanizm orqali amalga oshgani aniqlandi: mavjud bino va jihozlarni qayta taqsimlash; ko‘p smenali va qisqartirilgan ta’limni joriy etish; pedagog kadrlar o‘rnini tezkor kurslar va yangi ijtimoiy guruhlar hisobiga to‘ldirish; ta’lim mazmunini ishlab chiqarish hamda mudofaa ehtiyojlariga yaqinlashtirish. Ushbu mexanizmlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ta’limning institutsional davomiyligini saqladi. Ammo ular resurs yetishmovchiligi, bilim sifati, davomad va shahar-qishloq tafovutlarini to‘liq bartaraf etmadi. Shu ma’noda urush davridagi tashkiliy o‘zgarishlar yaxlit modernizatsiya dasturi emas, favqulodda sharoitga javoban shakllangan vaqtinchalik boshqaruv modeli edi.

XULOSA

Birinchidan, 1941–1945-yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimidagi inqiroz faqat pedagog kadrlar tanqisligi bilan cheklanmagan; bino, moliya, o‘quv vositalari, davomad va boshqaruvdagi uzilishlar bir-birini kuchaytirgan tizimli muammo bo‘lgan.

Ikkinchidan, maktablarni birlashtirish, ko‘p smenali o‘qish, qisqa muddatli pedagogik kurslar va kasbiy tayyorgarlikni jadallashtirish ta’lim muassasalarining faoliyatini saqlab qoldi. Biroq uzluksizlikning ta’minlanishi yuqori sifat saqlanganini anglatmaydi.

Uchinchidan, evakuatsiya ta’lim tizimiga qo‘shimcha yuk tushirgan bo‘lsa-da, ko‘chirilgan olim va pedagoglarning faoliyati respublika oliy ta’limi hamda ilmiy muhitiga yangi tajriba va intellektual resurs olib kirdi.

To‘rtinchidan, urush davri ta’lim siyosatini baholashda rasmiy natijalar bilan birga pedagoglarning ortiqcha mehnati, o‘quvchilarning ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligi ishlariga jalb etilishi, mafkuraviy bosim hamda hududiy tengsizliklar ham hisobga olinishi kerak. Ana shundagina mazkur davr ta’lim tizimining barqarorligi va uning ijtimoiy qiymati xolis yoritiladi.

“KELAJAK TEXNOLOGIYALARI VA SUN’IY INTELLEKT”
nomli respublika ilmiy-amaliy masofaviy konferensiyasi
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). Ikkinchi kitob: 1939–1991-yillar / Mas’ul muharrirlar R. Abdullayev, M. Rahimov, Q. Rajabov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 576 b.
2. Rachinskaya E.V. Narodnoye obrazovaniye v Uzbekistane v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. – Tashkent: Srednyaya i vysshaya shkola, 1963.
3. Abdullayeva M., Asqarova O‘., Madaminov B., Hayitboyev M. Ta’lim tarixi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Muharrir, 2013.
4. Narmanov F.A. O‘zbekiston ta’lim tizimida tarix fani (1941–1945-yillar) // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2023. – № 4 (140/1). – B. 1–11. DOI: 10.59251/2181-1296.2023.v4.140.1.2233.
5. Golyanova T.V. Shkolnoye obrazovaniye v Uzbekistane v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.): avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchyonoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. – Tashkent, 1964.
6. O‘zbekiston SSR tarixi. IV tom. – Toshkent: Fan, 1971.
7. Uzbekskeya SSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.): sbornik dokumentov i materialov. T. 1. – Tashkent: Fan, 1981.
8. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob: O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida / Mas’ul muharrir M. Jo‘rayev. – Toshkent: Sharq, 2000. – 688 b.

